

Moğol-İlhanlı Siyasî-Askerî Stratejilerine Dair Bir Memlûk Kaynağının Analizi

Ahmet Sağlam^{a, b}, Ramazan Aksoy^c

Özet

Moğol bakiyesi İlhanlılara dair Memlûk kaynaklarında pek çok malumat vardır. Karatay el-Izzî el-Haznedârî (ö. 708/1308)'nin *Târîhu Mecmû'î'n-Nevâdiri* adlı eseri bu kaynaklardan birisidir. Zeki Velidi Togan'ın İlhanlı tarihine dair önemine atıfta bulunduğu bu eser, Sârim Özbek adlı bir memlûk askerinin hatıralarına genişçe yer verir. Halep kuşatması sırasında Hülâgû'nun maiyetine katılan Sârim Özbek, gördüğü, duyduğu ve Hülâgû ile yaptığı konuşmalar eserde yer alır. Bu bilgiler, Moğol istilâlarının başarılı olmasında ve Moğol siyasî-askerî stratejilerine dair birçok soruya cevap mâhiyetindedir. Ayrıca, Moğol ilerleyişini durduran Ayn Câlut Savaşı (1260)'nda icra edilen askerî stratejiye dair de bilgiler verir. Sârim Özbek'in hatıralarından bahisle Moğol siyasî, askerî ve toplumsal yapısına dair bazı tespitler çıkarmak mümkündür. Doğrusu bu hatıralar tarihi dizilere, belgesellere, filmlere konu olabilecek mâhiyette dikkat çekici kayıtlardır.

Anahtar Kelimeler

Hülâgû
Karatay el-Izzî
Sârim Özbek
Siyasî

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 29.01.2020
Kabul Tarihi: 10.05.2021
Doi: 10.18026/cbayarsos.681930

Analysis of the Mamluk Source on Mongolian-Ilkhanid Political-Military Strategies

Abstract

There are many information in the Mamluk sources about the success of the Mongol invasions. Karatay al-Izzi al-Haznedari (d.708/1308)'s in his book called *Târîhu Mecmû'î'n-Nevâdiri*, we will analyze it in this sense. The mamluk Sârim Ozbak joins to the Hulâgû's retinue during the siege of Aleppo. The author gives what he sees, hears, and his conversations with Hülâgû. This information opens behind the scenes of the success of the Mongol invasions. It has the nature to answer many questions about Mongolian war strategies. He gives important information for the battle of Ayn Calut. Obviously it contains important information that will shed light on the history of the period. In this information center we will share some of our findings on political, military and social issues.

Keywords

Hulagu
Karatay el-Izzî
Sârim Ozbak
Politic

About Article

Received: 29.01.2020
Accepted: 10.05.2021
Doi: 10.18026/cbayarsos.681930

^a ahmetsaglam352@gmail.com

^b Doç. Dr. Burdur-Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur. ORCID numarası: 0000-0002-9002-529X.

^c Öğr. Gör. Burdur-Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belâğatı, Burdur. ORCID numarası: 0000-0003-3717-5085.

Giriş

Tür ve nitelik açısından çağdaşı kaynaklara kıyasla zengin Memlûk kaynaklarının İlhanlı tarihini aydınlatması önem arz etmektedir. Bu meyanda Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı Türk tarihi metodolojisine dair kıymetli eserinde, Karatay el-İzzî el-Haznedârî (ö. 708/1308)'nin eserini ilk dönem İlhanlılar ve ehlişalip/haçlılar meselelerine dair çok kıymetli hatıraları muhtevi bir eser⁴ olarak takdim eder. Adı geçen bu kaynakta Sârim Özbek adlı memlûk kökenli Müslüman bir askerinin hatıraları Hülâgû'nun Halep'i kuşatması sırasında başlar ve maiyetiyle Musul'a dönmesine değin devam eder.

Çalışmamızda; İlhan Hülâgû'nun Halep'e gelişinden bahisle Moğolların bölgeye inmesine değindikten sonra, Karatay el-İzzî'nin Sârim Özbek'ten naklen kaydettiği hatıraları dikkate alarak Moğol siyasî-askerî stratejilerine dair tespitlerimizi aktaracağız.

Cengiz Han, bozkır imparatorluğunu kurduktan sonra Harzemşah Otrar valisi İnalçık'ın Cengiz'in kervanını vurup elçilerini öldürmesi (1218) üzerine Moğol istilâları batı yönünde ilerlemiş, gelişmeler üzerine Harzemşahlar tarihe karışmış, nitekim İslâm medeniyeti bu istilâlardan çok ağır bir darbe almıştır (Kafalı, 1993: 367-369). Cengiz'in varisleri bu istilâları, önce Asya'nın geneline, daha sonra da Doğu Avrupa ve Akdeniz'e doğru genişletmiştir. Haçlı seferlerinin ardından bu istilâlar, İslâm coğrafyasını çok derinden sarsmıştır. Öyle ki, büyük tarihçi İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) bu felaketlerden esfle bahsetmiştir (İbnü'l-Esîr 1985: XII, 312-315).

Cengiz Han'ın haleflerinden Moğol Büyük Hanı Mengû Han, kardeşi Kubilay'ı doğu'ya Çin tarafına, diğer kardeşi Hülâgû'yu da Batı İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmekle görevlendirmiştir (Cüveynî, 2013: 497-498; Abû'l-Farac, 1999: II, 556). Hülâgû Han, önce 12 000 kişilik öncü birliğini Ketboğa/Kitbuğa Noyan⁵ komutasında Ağustos 1252'de sevk etmiş, daha sonra da kendisi 130 000 kişilik asıl ordusuyla 1253 yılı bahar başında (Şubat-Mart aylarında) Karakorum'dan hareket etmiştir (Cüveynî, 2013: 497-50; Reşîdüddin, 2013: 12-18). Nihayet 1255 yılında Ceyhun nehrini aşarak Horasan'a girmesiyle İran'da İlhanlı hâkimiyeti (654-754/1256-1353) başlamıştır.

Hülâgû Han, siyasî meselelerde Karakorum'da oturan *Büyük Kağan*'a tâbi olduğundan *Bölge Hanı* anlamında *İl-Han* unvanı ile anılmıştır. İran bölgesinde Altın Orda Han'ı Berke ile giriştiği Azerbaycan mücadelesini kaybetmiş, bunun üzerine yönünü güneye çevirmiştir. Önce, uzun yıllar Büyük Selçuklu Devleti'nin başına bela olmuş ve bir türlü hâkimiyet altına alınamamış olan Alamut kalesini 654/1256 yılında ele geçirmeyi başarmıştır (Cüveynî, 2013: 505-521; Reşîdüddin, 2013: 20-26; Aksarâyî, 2000: 37-38). Daha sonra da 656/1258 yılında Bağdat'ı işgal ederek Abbâsî Devleti'ne son vermiştir (Cüveynî, 2013: 592-601; Abû'l-Farac, 1999: II, 568-570; Reşîdüddin, 2013: 30-47; Aksarâyî, 2000: 38-39; Ömerî, 2010: XXVII, 243-244; Baybars el-Mansûrî, 1998: 35; İbn Devâdârî, 1960: VIII, 34-37). Bu hızlı ve sıra dışı gelişmelerin ardından Hülâgû Han, Suriye'ye yönelmiştir. Bu günlerde Suriye, Mısır ve kutsal topraklarda istikrarsızlık hâkimdir. Birbiri ile mücadele eden Eyyübî hanedanına

⁴ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 202.

⁵ Noyan, 10 bin kişilik askerî birliğe emir komuta eden kişidir. Kalkaşendî 1914, IV, s. 423.

⁶ Cengiz Han'ın taht merkezi Karakorum günümüz Çin sınırlarında Doğu Türkistan'ın başkentidir. Büyük Han'ın ikameti burası olup diğer şube devletler kendisine tâbi kalmıştır. Reşîdüddin, 2013: 12; Ömerî, 2010: III, 9.

mensup yerel yöneticiler, bölgede varlıklarını idame ettiren Haçlılar ve Çukurova Ermeni Krallığı bölgenin mevcut siyasî teşekkülleridir. Eyyûbî hanedan üyeleri olan yerel yöneticiler birbiri ile mücadelede, gerektiğinde Haçlı kuvvetleriyle ittifak kurmakta, çıkarlarına göre hareket etmektedirler. Yine bölgede var olan çeşitli toplumsal yapılar, bu karmaşık düzende yer alır. Doğrusu merkezi bir hükümetin olmayışından kaynaklı iç çatışmalar Moğol istilâsına zemin hazırlamıştır.

Hülâgû Han, 12 Eylül 1259 günü Tebriz'den harekete geçerek Suriye seferini başlatmıştır. Önce Aladağ üzerinden uğradığı Ahlat, Hakkari, Diyarbakır, Urfa, Düneyser, Nusaybin ve Harran'ı ele geçirmiş, daha sonra Halep'i bir müddet kuşattıktan sonra 18 Ocak 1260'ta düşürmüştür. Böylece çok kısa bir sürede Fırat'a kadar her taraf istilâ edilmiş, katliâmlar, yağma ve talanlar ardınca yaşanmıştır (Reşîdüddin 2013, 52-53; Vassâf, 1994: 33-35; Benâketî 1969: 420-423; Baybars el-Mansûrî, 1998: 16-18, 48; Nüveyrî, 2004: XXXI, 248-249; İbn Devâdârî, 1960: VIII, 46-47; Ömerî, 2010: XXVII, 249-250; İbn Kesîr, 1998: XVII, 395-399). Gelişmeleri takip eden Dimaşklılar⁷ savunma dahi yapmadan Hülâgû'nun öncü kuvvetleri komutanı Ketboğa'dan eman dileyerek korkudan şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır (Reşîdüddin, 2013: 54; Baybars el-Mansûrî, 1998: 48; İbn Devâdârî, 1960: VIII, 46-47; Yûnînî, 1954: 211-212). Diğer taraftan Halep düştükten sonra Suriye bölgesindeki yerel valilere ve giderek yaklaştıkları Mısır'da yeni kurulmuş Memlûk Türk Devleti Sultanı Kutuz'a mektuplar gönderen Hülâgû Han, açıkça itaat etmelerini emretmiştir; "Yeri ve göğü yaratan Allah'ın adı", şeklinde başladığı mektubunda "Biz Allah'ın ordusuyuz. Allah bizi öfkesinden yaratmıştır. Allah'ın öfkesini çekmiş kavimlere Allah tarafından musallat edildik. İradenizi bize teslim edin" ifadeleri ile de söz konusu istilâsını kutsamıştır. "Aksi takdirde başlarına geleceklerden kendilerinin sorumlu olacağına...", dair Moğolların diplomasi dili olan korkutma ve tehdit içerikli mektuplar bölge yöneticilerinin yüreğine korku salmıştır.⁸

Bu günlerde beklenmedik bir gelişme yaşanır. Mengû Han ölmüş, bunun üzerine Hülâgû Han, Ketboğa'yı Dimaşk'a gönderirken, kendisi merkezde Cengiz evladından Kubilay ile Arıkboğa arasında yaşanan kağanlık mücadelesini yakinen takip etmek için (Abû'l-Farac, 1999: II, 576) geri dönerek asıl birliklerini Tebriz'e yerleştirmiş ve burada beklemede kalmıştır (Reşîdüddin, 2013: 54-55). Kardeşi Mengû'ye tâbi siyasî bir konumda meşruiyetini ikame edip kendi adına para dahi bastırmadan idaresini sürdüren (Ömerî, 2010: III, 105) Hülâgû Han'ın bu stratejisi ile kendisine yakın bir ismin başkent Karakorum'da tahta oturmasını daha çok önemseydiği görülmektedir. Doğrusu Hülâgû Han'ın bu politikası ile amacı ağabeyi Kubilay'ın *Büyük hân/kağan* olması için gerektiğinde müdahale etmeye hazır bir konum almasıdır.

Mısır'da Memlûk yöneticileri, Hülâgû'nun mektubuna çok sert bir biçimde karşılık vererek elçileri öldürmüşler, (Baybars el-Mansûrî, 1998: 50; Nüveyrî, 2004: XXIX, 302) Hülâgû'nun bölgeyi terk etmesini de fırsat bilerek savaşmaya karar vermişlerdir (Abû'l-Farac, 1999: II, 576). Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz (657-658/1259-1260),⁹ öncelikle Mısır ve Suriye'de mevcut iç çekişmelerden dolayı birbirinden ayrı gruplar halinde hareket eden, başta devletin

⁷ Dimaşk bugün Suriye'nin başkentidir. Şam sözcüğü tarihi kaynaklarda günümüz Suriye, İsrail, Filistin, Ürdün ve Lübnan topraklarının tamamının karşılığı olarak kullanılmıştır. Kalkaşendî, 1914: IV, 88-90.

⁸ Suriye'deki Eyyûbî yerel yöneticilerine ve Kutuz'a gönderdiği mektup için bkz. Aksarâyî, 2000: 40-42; İbn Devâdârî, 1960: VIII, 47-48; Kalkaşendî, 1914: VIII, 63-65.

⁹ Kutuz hakkında bkz. Safedî, 2000: XXIV, 251-254; İbn Tağriberdî, *Menhel*: IX, 74-77; Yiğit, 2009: XXVI, 500-501.

kurucu kadrolarının mensup olduğu *Bahriyye*¹⁰ olmak üzere Mısır ve Suriye askerleri, göçebe Araplar Kutuz komutasında birleşmişlerdir (Nüveyrî, 2004, XXIX: 301). Hülâgû Han, Ketboğa'yı on bin kişilik bir birlik ile Suriye'de bırakmıştır. Ketboğa'nın öncü birlik komutanı Baydara, Kutuz komutasındaki kalabalık müttefik orduya karşı koyamaz, hezimete uğrar. Kutuz, Gazze'yi ele geçirerek ilerleyişini sürdürmüştür (Reşîdüddin, 2013: 54). Nihayet yaklaşık 30 000 kişilik Mısır-Suriye ordusu 3 Eylül 1260 tarihinde sayıları 15 000'i bulan Ketboğa komutasındaki Moğol ordusunu Ayn Câlût Savaşı¹¹nda hezimete uğratmış ve böylece yenilmez Moğol orduları efsanesi de son bulmuştur. Zekâsı, dirayeti ve savaş alanındaki cesaretiyle zaferin kazanılmasında önemli bir pay sahibi olan Kutuz, Harezmsâh ailesine mensup üst düzey bir kimsedir.¹² Moğollara tatmadıkları bu yenilgi acısı ile bir yerde geçmişinin intikamını da almıştır.

Hülâgû Han'ın çok hızlı ilerleyişi, İran, Irak ve Suriye'yi istilâ etmesi dikkat çekicidir. Doğrusu istilâlar karşısında kadim devletler çaresiz kalmış, en muntazam ordular hezimete uğramıştır. Moğol ordusuna baktığımızda iyi donanımlı askerî bir güce sahiptir. Bunun yanında bu gücün teşekkülünde var olan sonsuz bir itaat kültürü ile beslenen hiyerarşik bir yapı, sert ve acımasız Cengiz yasaları, elbette düşmanlarının yüreklerine korku salan tehdit ve korkutma siyaseti, yayılmacı politikanın başarısında etkili olan âmillerin başında gelir. Esasen bu istilâların başarısını sadece askerî güç ile açıklamak hata olur. O zaman başka ne gibi unsurlar vardır? Mesela yerel unsurların desteğini aramak, bu unsurlardan birisidir. Elbette daha birçok unsur ve husus vardır. Bu noktada Hülâgû'nun birçok yerel insanla işbirliği yaptığı malumdur. Örneğin, Alamut kalesinin alınmasında yardımcı olduğu ileri sürülen Hoca Nasîreddin Tûsî'nin Bağdat'ın alınıp halifeye ilişilmesinde Hülâgû'yu cesaretlendirdiğine dair kayıtlar vardır (Reşîdüddin, 2013: 15, 30-32, 37-38, 45-47; Aksarâyî, 2000: 37-38). Makalemiz yerel unsurlar ile diyalogun nasıl kurulduğu ve bu unsurlardan nasıl yararlandığına dair bir analiz çalışmasıdır. Kuşkusuz bu yönü ile istilâların arka planında var olan unsurları besleyen temel saikler nelerdir. Bu noktada Sârim Özbek'in hatıraları konuya dair perde aralamakta, bir nebze olsun bazı sorulara cevap mâhiyetinde bilgiler barındırmaktadır.

1.Sârim Özbek Kimdir

Sârim Özbek, Eyyûbî meliklerinden Humus sahibi el-Melik Eşref Musa'nın memlûküdür (Karatay, 2005: 94). el-Melik Eşref Musa, Harizmlilerle mücadelede başarılarıyla tanınan el-Melik Mansûr İbrahim'in oğludur. Humus meliki el-Melikü'l-Mücahid Esedüddin Şirkûh'un oğlu olan Mansûr İbrahim ise yedi yıllık meliklik dönemi ardından 10 Safer 644/27

¹⁰ Memlûk birliklerinden oluşan birliğin adıdır. Son Eyyûbî sultanı Salih Necmeddin Eyyûbî (1240-1249) tarafından düşmanlarıyla mücadele etmek için sıradan askerî birliklerden ayrı olarak Nil nehrinin ortasında Ravza adasında özel olarak eğitilmişler, yerleştirilmişlerdir. Sayıları sekiz yüz ila on bin arasındaki bu askerler Moğol istilâsı sonrasında esir pazarlarına düşen Kıpçak ve Harezm kökenli Türkler'dir. Mısır'ı ele geçirmek isteyen Fransa Kralı IX. Lois komutasında Haçlılar Dimyat'ı işgal edip Kahire'ye doğru ilerlerken el-Mansûra şehrinde memlûk birlikleri tarafından durdurulmuşlar ve imha edilmişlerdir. Memlûk askerleri bundan sonra devlette söz sahibi olacaklardır. (Kopruman, 1991: 512; Kopruman, 1992: 436-439).

¹¹ Ayn Câlût Savaşı hakkında bkz. Ömerî, 2010: III, 147; Yûnîni, 1954: *Zeyl*, 216; İbn Devâdârî, 1960: VIII, 49-51; Nüveyrî 2004, XXIX, s. 302-304; Baybars el-Mansûrî, 1998: 50-52; Reşîdüddin, 2013: 55-58; İbn Kesîr, 1998: XVII, 399-404; Makrîzî, 1954: I, 429-431; Smith, 1984; Özaydın, 1994; Özbek, 2002; Şeşen, 2013: 22-24.

¹² Kutuz'un dayısı Celaleddin Harezmsâh, babası da Celaleddin'in amcaoğludur. Nüveyrî 2004, XXIX, s. 306-307; İbn Devâdârî 1960, VIII, s. 40.

Haziran 1246 tarihinde Dımaşk'ta tüberküloz/verem hastalığından vefat etmiş, yerine oğlu el-Melik Eşref Musa geçmiştir (İbn Vâsıl, 1977: V, 369-372; Circis, 1991: 35). Hülâgû Han, İran'a dönerken Humus meliki Eşref Musa'yı Dımaşk ve Şam bölgesine yani Suriye'ye saltanat nâibi olarak atamıştır. Eşref Musa, atandığına dair elindeki ferman ile bölgeye gelmiş, Hülâgû'nun en etkili komutanı olan Ketboğa ile görüşükten sonra önemli dîvânlar, nâiblikler uhdesine verilmiştir. Bölgedeki Moğol yöneticileri mühim işlerle alakalı kendisi ile istişare ettikten sonra karar aldıklarına dair kayıtlar (Circis, 1991: 52) vardır. Bu bilgiler, Sârim Özbek'in efendisi olan el-Melik Eşref Musa'nın Hülâgû ile işbirliğine gittiği açıkça ifade ediyor. Çalışmamızın konusu olan hatıralarda, Humus sahibinin bu mertebeye nasıl ulaştığını izah eden kayıtlar mevcuttur.

Sârim Özbek'in efendisine dair bu malumat sonrası kendisine dair bilgileri aktaralım. Kaynakta adı, *Sârim Özbek el-Eşrefî* nisbesiyle geçtiği gibi *Sârimüddin Özbek* olarak sadece adıyla zikredildiği de görülür. Asıl adı Türkçe *Özbek*'dir. Sârim ya da Sârimüddin, Müslüman olduktan sonra aldığı adıdır.

Sârim Özbek, esasen memlûk sınıfına mensup bir askerdir. O zaman memlûk nedir? Memlûk; esaret müessesesine dayalı İslâmî kaideler çerçevesince tanzim edilmiş idarî, askerî, iktisadî ve hukukî bir terimdir. Savaş ya da istilâ yolu ile esir alınıp, tacirler tarafından alınıp satılan, daha sonra dinî tedris ve askerî talim ile sultan ya da valilerin hizmetine alınan itaat ve sadâkatları ile öne çıkan yetenekli çok özel askerlerdir. Her insan gibi hür doğup sonradan memlûk sınıfına dâhil olmuşlardır. Kölelik, asla söz konusu değildir. Örneğin Memlûk sultanları Baybars, Kalavûn, Lâcîn istilâlar sonucu, Kutuz, Ketboğa savaş esiri sonrası, memlûk sınıfına dâhil olup sultan olmayı başarmışlardır. Bu çerçevede Moğolların 1239-40 yıllarında *Deşt-i Kıpçak* bölgesine yaptıkları istilâlar neticesinde esir pazarlarında bolca bulunan Kıpçaklar esir tacirleri tarafından Anadolu, Suriye ve Mısır'a getirilmişlerdir. Dolayısıyla Kıpçak Türkleri, ilk dönem memlûkler arasında yoğun olarak bulunmuşlardır. Adından da anlaşıldığı gibi, Sârim'in Kıpçak Türkü olma ihtimali yüksektir.

Sârim Özbek'in de mensup olduğu memlûk sınıfını birkaç cümle ile özetleyelim. Memlûk adı, özellikle Memlûk Türk Devleti'nin kuruluşuyla daha çok önem kazanmıştır. Ancak daha önce de önemli bir kimliktir. Yönetimde idarî, askerî kadrolarda yetenekleri ölçüsünde istihdam edilmişlerdir. Daha sonra Mısır'da *Bahrî* ya da *Bahriyye* adıyla meşhur olmuşlar, Memlûk devletini kurmuşlardır. Moğolları durdurarak önce Mısır'da, daha sonra da Suriye'de hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Böylece, bu askerler siyâsî ve askerî hayatta öne çıkmışlardır. Bu devletin en önemli özelliği; hanedanın oluşmadığı, güçlü ve nüfuzlu her emirin sultan olabildiği, ortaçağın en sıra dışı bir devleti oluşudur. Şüphesiz bu devletin oluşumu Haçlı işgalleri ve Moğol istilâlarının bir sonucudur. Zira Moğol istilâları başta Abbâsîler olmak üzere hanedanlar tarafından yönetilen birçok Türk-İslâm devletinin sonunu getirmiştir. Yine bu istilâlar neticesinde Memlûk devleti ortaya çıkmış ve Türk-İslâm dünyasında oluşan siyâsî boşluğu doldurmuşlardır.

2.Sârim Özbek ve Hülâgû Han

Sârim Özbek, Halep kuşatması sırasında Hülâgû Han ile karşılaşır. Sârim, Halep yakınında bir mağaraya gizlenip üç gün kaldıktan sonra Moğol atlı birlikleri bu mağaranın üzerinden geçerken, Moğol atlarının toynaklarının sesleriyle irkılmıştir. Sessizlik çöküp dışarı çıktığında bir Moğol askerinin kıyafetlerini giyerek Hülâgû'nun bulunduğu karargâha gelir. Sârim, cesurca bir karar alıp Hülâgû'ya mektup yazar. Karargâha yaklaşarak Moğol

hükümdarlarının bir âdeti olan halkın dilek ve şikâyetlerinin yazılıp bırakıldığı özel mahfazasındaki sandukaya mektubunu bırakır. Bu sanduka, bir direğin ucuna bağlı olup hükümdarın güvendiği adamlar başında nöbet tutmaktadır. Dileyen mektup bırakabilmekte, yönetimle alakalı özellikle memurları ilgilendiren konularda dilek ve şikâyetlerini yazabilmektedir. Sanduka, cuma günleri hükümdar tarafından açılır ve böylece halkın şikâyet ya da taleplerinden haberdar olur. Sârim, söz konusu uygulamayı adil bir davranış olarak görmektedir (Karatay, 2005: 94). Halkın açıkça söylemekten çekindiği şikâyetler, uğradığı haksızlıklar ve zulümlerin normal şartlarda hükümdara ulaşması pek mümkün değildir. Bu uygulama sayesinde dilek ve şikâyetler aracısız olarak hükümdara ulaşmakta, nihayetinde emirlerin, memurların ve yerel yöneticilerin halka zulmetmesinin önüne geçilmektedir. Esasen bu uygulamanın en önemli özelliği, hükümdarın kendi emirlerini veya memurlarını halk eliyle kontrol etmesi olarak akla gelmektedir.

Sârim'in amacı Hülâgû Han'ın huzuruna çıkmaktır. Bu arzusunun: *"Humus sahibi Melik Eşref'in memlûkü Sârim, yeri öperek İl-Han'ın huzuruna çıkmak ister"*, şeklinde ifade ederek talebini mektubunda açıkça yazar. Mektubunda Özbek adını kullanmadan, *el-Memlûk es-Sârim* şeklinde ifade etmesine rağmen kendisini Özbek diye çağırırlar, nihayetinde İl-Han'ın huzuruna çıkmayı başarır. Huzuruna çıktığı Hülâgû Han'ı şöyle tanımlar: *"İl-Han şanı yüce birisiydi. Saygıda kusur edilmeyen kudretli bir hükümdar ile karşılaştım. Sesi gür, yüzü geniş, çekik gözlü kısa boyludur. Yanında hatunlar oturmakta, eşi Dokuz Hatun ise sol yanında durmaktadır"*. Sârim Özbek, Hülâgû Han ile dört hâcibin hazır bulunduğu bir meclisteki konuşmalarını ise şöyle aktarır: *"Dört hâcibin hazır bulunduğu bir mecliste İl-Han; 'Sen, Humus sahibi, Müslümanların bahadırı Melik Eşref'in memlûküsün değil mi?, sorusuna 'evet' diyerek cevap verir. Sonra dördüncü hâcib Türkçe lisan ile kendisiyle konuşur. Hülâgû, kendisine verilen cevaplardan memnun kalmıştır. Karşısında açık sözlü, hazır cevap veren, cesur birisi vardır. Sonra huzurundaki hâciblerden birisi hâric hepsini dışarı çıkartmıştır. Hülâgû, (ortam sakinleşince) Sârim'e yaklaşır şarap içip içmediğini sorduğunda, 'evet' cevabını almış, bunun üzerine şarap dolu bir kadeh Sârim'e ikram edilmiştir. Gördüğü alakadan olsa gerekir, yeri öpen Sârim, Müslüman sultanları selamladığı şekilde Hülâgû'yu selâmlamıştır (Karatay, 2005: 94-95).*

Sârim Özbek, Hülâgû Han ile ilk karşılaşma anını aktardıktan sonra ortama dair dikkat çekici hususları aktarır. Hülâgû ile yaptığı konuşmaları huzurdaki hatunların hoşuna gitmiştir. Hülâgû, başını yere doğru dikmiş bir vaziyette iken Sârim'e, oturup yemesini ve içmesini söylemiş, Sârim de, denilenleri aynen yapmış, hatta bir süre maiyetinden ayrılmayıp birlikte yiyip içmişlerdir. Halep kuşatmasının sürdüğü, huzura çıkarıldığı üçüncü gününde tekrar huzura çağrılan Sârim, bu kez Hülâgû'yu kızdıracak sözler sarf etmiş, mutlak ölümüne yol açacak cevaplar vermiştir. Önce Halep'in ne zaman düşeceğine dair soruya 10 yıl, Halep kalesinin de 30 yılda ancak düşeceğine dair verdiği imalı cevaplarla Hülâgû'yu öfkelenmiştir. Amacı kuşatmadan vazgeçirmektir. Sârim [sarhoş olarak huzurda konuşmuş olmalı ki] pişman olmuştur. Hülâgû, Sârim'in bu çıkışlarını, kendini tutarak (amacı Sârim'i kazanmak olduğundan olsa gerekir ki,) öfkesini yatıştırarak hâcibine dönüp Moğolca: *"Hizmeti geçmemiş olsa idi başını vururdum. Böyle konuşmaya utanmıyor mu? Bu, birbirleriyle savaşan Müslüman hükümdarların sözüdür"*, şeklinde konuşmalardan alındığını belirtmiştir. Sârim ise pişman olmuş, sükûnetle bu sözleri dinlemiştir. Hülâgû'nun gözlerindeki kin ve nefreti görmüş, küplere bindiğine tanık olmuştur (Karatay 2005, s. 95-96).

Oysa Hülâgû Han, Halep'i yedi günlük bir kuşatmadan sonra 18 Ocak 1260 tarihinde düşürmüştür (Karatay 2005, s. 90).¹³

Sârim'in huzurdan kovulmasını engelleyen bir gelişme yaşanır. Huzurunda olduğu bir an, elinde kesik bir başla huzura hışımila birisi girer. Kesik başı Hülâgû'nun önüne koyup Moğolca bir şeyler söyledikten sonra, kesik başı alıp çıkar gider. Hâcib, Sârim'e doğru yaklaşarak bu adam ve bu insan başı hakkında bilgi verir. "Kesik baş ile içeri giren bu şahıs üst düzey bir Moğol komutanıdır. Kalenin altındaki lağımlardan birisinin başında tünel açmakla görevlidir. Emir komutayı oğluna bırakarak görev yerinden ayrıldığında kaledekiler hücumla kalkışınca oğlu ile bir kısım Moğol askerî bu huruç karşısında çaresiz kalıp kaçmışlardır. Gelişmeler üzerine görevine dönen baba, görev yerini terk eden oğluna öfkelenmiş, hışımını alamayıp başını gövdesinden ayırmıştır." Sârim, gördüğü ve duydukları karşısında irkilmiş, Halep'in düşmesinin kaçınılmaz olduğunu çaresizce kabul etmiştir. Hayıflanarak, kadın, erkek, çoluk çocuk herkesin Moğollara esir düşeceğini, karşılaşacağı âkıbeti düşünmeye, kaygılanmaya başlamıştır. Çaresizce Allah'ın takdirini beklemeye koyulmuştur (Karatay, 2005: 95-96).

Sârim, Hülâgû Han ile bir gece işret meclisinde iken üzümcü, pamukçu, buğdaycı, kömürcü ve keçiboynuzu alıp satan bir grup esnaf taifesi ile bir marangoz ustası huzura çıkagelir. Hülâgû Han, esnaflar içeri girdiği sırada Sârim'e bakıp tebessüm etmiş, daha büyük kadehlerle içmelerini emretmiştir. Sârim ise, bu tebessümden pek bir şey anlamamış, ihtiyaç için dışarı çıktığında karşılaştığı bir hâcib'in esnaf grubu hakkında verdiği bilgiler karşısında şaşırmıştır. Hâcib, Sârim'e hitaben: "*Bu adamlar tünelden geçip buraya kadar gelmişler. Hülâgû Han, açılan tünelin genişliğini sorduğunda, altı bin adam genişliğinde cevabını almış ve on bin adam sığacak şekilde genişletmelerini emretmiştir. Yarın öğleden sonra Halep kalesi düşer. Kızlarımız, kadınlarınız ve civardan kaleye sığınan sultanların kızları çocukları Dokuz Hatun'un yanında olurlar. Hülâgû Han, onları cariyelerin yanlarına oturtur. Ya Sârim, ne yapacaksın(!)*" (Karatay, 2005: 96) diyerek adeta yüreğine hançer saplamıştır. Hülâgû'nun Sârim'e bakıp sinsice gülmesinin anlamı anlaşılmıştır. Kanaatimizce bu esnaf grubu iki seçenektен birisi olmalıdır. Ya tacir kılığında Halep'e girip çıkan Hülâgû'nun adamları hatta emir alıp yerine getiren üst düzeyde birileri olmalı ya da tümünden bunların hepsi bir kurgu olmalıdır. Senaryo gereği de söz konusu konuşmalar, Sârim'in bulunduğu işret meclisinde yapılmıştır. Sanki Hülâgû Han, Sârim'in Halep kalesindekiler ile bir şekilde haberleştiğini, ve bu bilgileri de ulaştırarak Haleplilerin manen savunma hatlarını kırmayı hedeflediğini akla getirmektedir. Ya da tam aksine Sârim'i sınamak hatta bu esnaf taifesi ile irtibatının olduğunu açığa çıkarmak da olabilir. Sârim, daha sonra Hülâgû'nun huzuruna çıkarak aşağıda doğruluğu teyit gerekecek konuşmalar yapar. Kaynaktaki bilgileri aynen aktarıp yorumlamaya devam edelim.

Sârim, hâcipten duyduğu bu sözler karşısında irkilmiş, soluğu Hülâgû Han'ın huzurunda almıştır. Sarhoşluktan da uyanarak: "*Vallahi Moğol hükümdarları eşekler gibidir*", deyince Dokuz Hatun tebessüm edip bir şey anlamadığını söylemiştir. Bunun üzerine Sârim: "*Müslüman hükümdarlar içki içtiklerinde (çeşitli çiçek adları sayıp onlara benzeterek) güzelleşirken Moğol hükümdarları çirkinleşiyor*", diye cevap verir. Hülâgû Han, bu sözlere gülümserken, kadınlar gülüşürler. Sârim, Moğol devlet geleneğinde kaçınılmaz bir şekilde boynunun vurulmasına yol açacak sözler sarf etmiş, hadsizlikte bulunmuştur. Sârim'in bu sözlerine ve esnaf grubunun nereden geldiğini bildiğine dair çıkışına öfkelenenden Hülâgû Han'ın

¹³ Hülâgû 658 Muharrem/1259 Aralık ayında Halep'i on günlük kuşatma sonrası ele geçirir. İç kale ise 10 Safer 658/26 Ocak 1260 tarihinde düşer (Circis, 1991: 49).

huzurunda yeri öpüp: “Allah İl-Han’ı korusun. İl-Han’ın başı hakkı için, bu tahılların hepsini bizzat kendim Moğollardan korkarak ve muhasaraya hazırlık amacıyla kaleye stokladım”, diyerek açıkça itiraf eder. Bu sözler, kalenin uzun süre kuşatmaya dayanmak için aldığı tedbirlerden bir parça itirafıdır. Hülâgû Han, bu sözleri duyunca sakinleşir. Sârim ise ayağa kalkıp, yeri öperek yine benzer cümleler sarf eder: “Allah İl-Han’ı korusun. Allah O’nu muzaffer kılsın. Saygınlığı büyük, ülkesi geniş olsun. Hükümdarlar O’ndan korksun. Hiç kimse karşı gelecek güce sahip olmasın. Vallahi, Vallahi, Ya hond... Onlar karşına dikilmek istiyorlar, ancak senin gücünden korkuyorlar” (Karatay 2005, s.96-97).

Sârim, önce Hülâgû Han’ı kızdıracak sözler sarf etmiş, sonra ölüm korkusundan olsa gerekir, çaresizlikten ağzına gelen güzel sözler söylemiştir. Bu kayıtlar, muhtemelen sarhoşluğun verdiği halet-i ruhiyeden olsa gerekir. Öyle ki; Halep kalesinde yaptığı erzak stoğunu itiraf etmiştir. Meselenin hayat memmat meselesine dönüşmesiyle de, itiraftan ve aşırıya kaçan sözlerinden pişman olmuş, Hülâgû’nun gönlünü almaya çalışmıştır. Önce dua edip daha sonra bölgedeki yöneticilerin gerçek niyetlerinin karşı koymak olduğunu, ancak güç getiremeyecekleri için bu duruştan vaz geçtiklerini söylemesi dikkat çekicidir.

Hülâgû Han, artık Sârim’i gerçek anlamda sınama zamanının geldiğini düşünmüş olmalı ki, efendisi Humus sahibi el-Melik Eşref’i getirmesini emreder. Sârim, iki gün sonra getireceğini ancak, el-Melik Eşref gelinceye kadar kalenin alınmaması şartını koşar. Nihayet Sârim Özbek, boynuna damgalı, mühürlenmiş özel mektubu asarak maiyetinde on iğdiş atıyla beraber bölgeden ayrılır. Gazze’ye ulaştığında yöneticilerin korkudan kaçtıkları haberini alır. Buna rağmen Sârim, Hülâgû Han’ın yanındaki saygınlığından ve itibarından haberdar olan Müslüman yöneticilere ulaşmayı başarır. Sârim’i gören yöneticiler, atlarından inip elini öperler. Sârim: “Daha önce ellerini öptüğüm kimseler, bu kez benim elimi öpüyor”, diyerek karşılaştığı ilgiyi şaşkınlıkla ifade eder. Öyle ki, efendisi el-Melik Eşref de elini öpenler arasındadır. Sârim, karşılaştığı bu aşırı saygınlıktan onurlanır. Daha sonra, efendisine İl-Han’ın kendisini istediğini söyler. Efendisi, İl-Han’dan korktuğunu, söylemesi üzerine Sârim, kendisine güvenmesini, yüce aziz bir sultan olarak döneceğine, bir sıkıntı yaşamayacağına dair kendisine güvence verir. Konuşmaları dinleyen bölgedeki üst düzey Eyyûbî meliklerinden el-Melik Nâsır Yusuf, kendi durumunu sorduğunda ise kendisine bir sözü olmadığını söylemiş, âkıbetinden kaygılanan Nâsır Yusuf kendisini tutamayıp, ağlamıştır (Karatay, 2005: 97-98).

Sârim, kendisine güvence verdiği efendisi el-Melik Eşref ile beraber Hülâgû’nun karargâhına tekrar gelir. Hülâgû Han, el-Melik Eşref’e kalacağı bir oda, bir koç, tencere ve biraz da odun getirir. Sârim, verilenlerin o denli aşağılayıcı olduğunu şu cümlelerle ifade eder: “Yemin olsun verilen odada köpekler bile kalmaz. Koçu kurtlar bile yemez. Odunu kimse ocağına sürmez. İşte Moğolların yaşamı böyledir.” Bu ifadeler Hülâgû Han’ın misafirine değer verip vermediğine dair kuşkulandırmaktadır. Efendisini odasında bırakan Sârim, daha sonra Hülâgû Han’ın huzuruna çıkar. Burada her zamanki yerine oturur, ikram edilenleri yer-içer, sohbet katılır. Hülâgû Han, kaçak olan bölge yöneticilerin durumunu sorunca, içinde buldukları zelil durumdan, korkaklıklarından bahseder. Bu sözler Hülâgû Han’ın hoşuna gider. Sârim’e efendisini sorduğunda, kendisinden başka efendisinin olmadığı şeklinde imalı cevap verir. Hülâgû Han, efendisi el-Melik Eşref’in durumunu öğrenmesini ister. Hülâgû Han’ın ısrarı ile yanına gittiği el-Melik Eşref üzgün bir vaziyette oturmaktadır. Sârim, durumunu sorunca da ağlamaya başlar. Efendisini teskin edip, gönlünü almaya çalışır. Ağlamamasını, Moğolların yaşamının böyle olduğunu, yemin ederek kendisine özel bir muamele olmadığını söyler. el-

Melik Eşref: *“Sultanlar nasıl böyle olur, bu halde nasıl ülkeler yönetilir (!)”*, şeklinde şaşkınlığını ifade eder. Bu konuşmaların geçtiği sırada Hülâgû Han’ın fermanı gelir. Sârim, efendisinin o anki durumunu şöyle aktarır: *“el-Melik Eşref’in bir anda rengi değişir. Oysa daha önce böyle hiç rengi değişmemiştir. Birlikte nice savaflara katıldık, az sayıda asker ile çok sayıda orduları yendik, rengi asla böyle değişmemiştir. el-Melik Eşref, korkudan kamış gibi titremekte, ayakları üzerinde duramamaktadır”*. el-Melik Eşref’in solundan Sârim, sağından da hâcib tutarak Hülâgû Han’ın huzuruna çıkarlar.

Sârim’in aktarımıyla el-Melik Eşref: *“Güzel yüzlü, kırmızıya çalan esmer renkli, genç ve uzun boylu, yakışıklı birisidir. Yüzünde benler vardır. Kırmızı atlastan yapılmış süslü kaftan ile altın işlemeli Bulgar çarığı giyer”*. Bu aktarımlardan kılık kıyafetinde çok titiz birisi olduğu anlaşılmaktadır. Aslında devrin meliklerin aşırı zenginlik, lüks içinde yaşadığı da kaynaklarda yer alır.

Sârim ile beraber Hülâgû Han’ın huzuruna çıktıklarında ilk sözü Dokuz Hatun söyler. Dokuz Hatun önce el-Melik Eşref’e daha sonra Hülâgû’ya bakarak: *“Bu adam genç, güzel ve Müslümanların lideridir. Sultanlar böyle mi olur”*, deyince Hülâgû Han, Dokuz Hatun’a tebessüm ederek: *“Biz, sultanları gücümüzden korkutarak huzurumuzda zelil bir şekilde ayakta diken hükümdarlarız”*, şeklinde imalı bir cevap verir. Sonra şaşkınlıktan ne yapacağını bilemeyen el-Melik Eşref’e dönerek, dilediğini istemesini söyler. Üç defa yeri öpen el-Melik Eşref’e, Sârim fısıldayarak, içinde annen, kızların, kız kardeşlerin, yakınların ve el-Melik Nâsır’ın yakınlarının bulunduğu kalenin burcunu istemesini, eğer böyle yapmaz ise bu gece Moğolların Halep kalesini ele geçireceğini ve yakınlarının Dokuz Hatun’un cariyesi olacağı uyarısını yapar. Kayıtlarda dikkat çeken anekdot ise el-Melik Eşref’in Sârim’den çok özel talebi vardır. Hülâgû Han’ın kendisini öldürmemesini ister. Sârim, Moğolların misafiri olan kimseyi öldürmediklerini söyleyince el-Melik Eşref’in yüreği yatışır. Bu arada huzurda iken Hülâgû Han, tekrar isteğini sorar. Sârim’in tavsiyesine uyan el-Melik Eşref, yakınlarının ve birçok önemli devlet adamlarının yakınlarının sığındığı kaleyi bağışlamasını ister. Hülâgû öfkelenir, başka bir şey istemesini söyler. el-Melik Eşref sessiz kalınca Dokuz Hatun araya girip Hülâgû’ya: *“Ayıp olmuyor mu, bu melik senden şu kaleyi istiyor, sen de vermiyorsun?”*, deyince Hülâgû Han, Dokuz Hatun’a, sultanların kızları ve eşleri cariyesi olması için bu talebi geri çevirdiğini söyler. Bunun üzerine Dokuz Hatun, onları azat ettiği, şeklinde karşılık verince Hülâgû Han da bu kararı onaylar. Bunun üzerine el-Melik Eşref üç defa Hülâgû’nun elini öper. Daha sonra hâcib ile Sârim Özbek’in arasında iken tekrar yeri öper. Ancak ayağa kalkamaz. Sârim: *“Allah, sağlam bir söz ile dünyada ve ahirette inananları sabit kılar”*. (İbrahim-27) ayetini okuyarak efendisini yatıştırmaya, korkusunu yenmesine çalışır (Karatay, 2005: 99-100).

3.Hülâgû Han’ın Bölgeyi Terk Etmesi ve Gelişmelerin Seyri

Hülâgû Han, Halep’i ele geçirdikten sonra Suriye içlerine ilerlemeden geri döner (Circis, 1991: 51). Hülâgû Han, Sârim’in kendisi ile dönüp dönmemesiyle ilgili Sârim’e: *“Efendin olarak ya beni, ya da el-Melik Eşref’i seç”*, şeklindeki emrini, önce yeri, daha sonra Hülâgû’nun elini öperek, İl-Han’dan ayrılmayacağını dil ucuyla söyler. Bunun üzerine Hülâgû Han, Sârim Özbek’in bu sözüne inanmış olmalı ki üstelememiştir. Daha sonra, maiyetine Halep’ten dönüş hazırlığı emrini verir. Ketboğa Noyan’ı Halep ve çevresine, Baydara’yı da Dımaşk ve çevresine nâib olarak atayıp Halep’ten ayrılır. Maiyetinde Halep kalesinde

hapiste bulunan Sungur el-Aşkar, Sekiz, Beramik, Bekmiş el-Mesûdî'nin de aralarında bulunduğu Bahrî memlûklere mensup Türkleri ve elbette Sârim'i de götürür.

Hülâgû Han, önce Azez'e daha sonra Musul'a ulaştığında huzuruna çağırdığı Sârim'den iki seçenektan birisini tercih etmesini, tablhanelik gibi maiyetinde bir emirlik mevki ya da Suriye'de bir makamdan birisini seçmesini emreder. Sârim ise İl-Han'ın elini öpüp maiyetinden ayrılmayacağını söyler. Bunun üzerine Hülâgû Han: *"Hayır. Suriye senin için daha sevimidir. Senin ailen, çocukların, malın mülkün oradadır"*, diyerek Sârim'i Suriye'ye dönmesine ikna eder. Sârim'e yol tedarigi için gerekli at ile ihtiyacı olan araç gereçlerin hazırlanmasını emreder. Sârim için sayısız at, bolca kumaş, çok özel eşyalar ve hediyeler hazırlatır. Ayrılık vakti geldiğinde: *"Ey Sârim! Bizim sana yaptığımız iyilikleri biliyorsun. Çocuklarımız Ketboğa ve Baydara senin yanındadır. Onlar benim için çok değerlidir. Gözün onlar üzerinde olsun"*, diyerek Ketboğa ve Baydara'ya yardımcı olmasını emreder. Hülâgû Han, bununla da yetinmez. Önce yeri, sonra elini öpen Sârim'in boynundan tutup: *"Ketboğa'ya söyle. Ba'lebek, Dimaşk ve Suriye toprakları benimdir. Benim mülkümdür. Buralardaki halka zulmetmek helal olmaz. Yoksa Ba'lebek halkından birinin altın sandığını almaya nasıl cüret eder. Altın sandukayı sahibine versin, yoksa ölür. Altını sahibine verinceye kadar da elini boynundan çekme"*. Hülâgû Han, kendisine arz edilen bir şikâyetle alakalı Sârim'i görevlendirdiği anlaşılıyor. Elbette yazılı bir emrin bu hususta ayrıca yazılmış olması yüksek ihtimaldir. Vedalaşma anında da son defa Hülâgû Han, Sârim'e: *"Ketboğa ve Baydara'ya ulaştığında Bühşü'l-Fâr'ı (Mısır'ı) almalarına izin ver. Çünkü ben onlara Mısır'ı almalarını emrettim"* (Karatay, 2005: 100-101), şeklinde nihai politikasını, hedefini açıkça söyler.

Kitabın müellifi Emir Şihabeddin Karatay, Sârim'in Hülâgû ile vedalaşma anına dair aktarımlarına devam eder. Sârim'i uğurlayan Hülâgû Han'ın kendisine bahşettiği nimetin değerini bilmesini, şükretmesini, nasıl geldiğini düşünmesini, sultanlar nezdinde yüceltiğini hatta şefaathettiği kimseleri affettiğini, elini öptüğü sultanların bu kez kendi elini öptüğünü hatırlatır. Sârim, bunların karşılığında elini öper, üzerimde hakkı olduğu vurgular, *"Allah İl-Han'ı korusun"*, şeklinde dualar eder. Hülâgû, Sârim'e gösterdiği yakınlığı daha da ileri taşır: *"Halep'te iken seninle Türkçe üç kelime (cümle) konuştum Yemin ederim hiç kimse ile böyle daha önce konuşmadım. Sana, evlatlarım Ketboğa ile Baydara'yı emanet ediyorum. İnşallah Mısır fethedildikten sonra mektubunuz gelir"* (Karatay, 2005: 102). Bu övgü dolu sözler, Sârim'in Hülâgû'nun güvenini kazandığını gösterdiği gibi, Sârim'in güvenini kazanmak için dost eli uzattığı şeklinde yorumlamak ta mümkündür.

Sârim, Hülâgû Han'ın yanından ayrıldıktan sonra Ürdün nehrinde Moğol kuvvetleriyle karşılaşır. Atlarından inen Moğol atlıları Hülâgû'nun elçisi olarak gördükleri Sârim'i saygıyla karşılarlar. Sonra, Ketboğa'nın yanına ulaşırlar. Hülâgû'nun bahse konu altın sandığını sahibine teslim etmesi gerektiğine dair emrini tebliğ eder. Ketboğa da gasp ettiği sandığı sahibine teslim eder. Sârim, teslim işinden pek emin olmamış olmalı ki, cümlesini *'Allah bilir'* şeklinde tamamlar (Karatay, 2005: 101).

Kayıtların devamında yazar önemli bir hususa temas eder. Tarihi anlamda öneme haiz Ayn Câlût Savaşı'na dair bu bilginin tarihçiler tarafından değerlendirilmesi gerekir. Sârim, Ürdün nehrinde karşılaştığı Moğolların asıl amacının Mısır'a yürümek olduğunu bildiği için yanındaki bir gulamı casus olarak Mısır'a gönderir. Sârim'in casusa hitaben aktarımıyla kaynakta yer alan kayıtlar şu şekildedir: *"Mısır'daki idarede söz sahibi Sultan Muzaffer Kutuz, Baybars el-Bundukdârî, Balaban er-Reşîdî ile Sungur er-Rûmî'yi toplamasını ve onlara şunları söylemesini emrettim. Moğollar bir şey değildir. Onlardan korkmayınız. Müslümanlar at ve asker ile*

ilerlesinler, Moğolların ordu sayısı azdır. Ayrıca Moğollar ile güneş doğarken karşılaşmalarını tavsiyesinde bulundum". Sârim'in casusu Mısır'a ulaştığında Mısırlıları büyük bir korku içinde bulur. Adı geçen emirlerden bazılarıyla görüşür: "Korkmayınız! Ben, arkadaşlarım ve el-Melik Eşref Moğol ordusunun sağ kanadında olacağız. Benim rengimi gördüğünüzde benim ve arkadaşlarım tarafına hamle ediniz. Ben ve el-Melik Eşref ile onları aramızda mahvederiz. Yemin ederim aynen böyle oldu. Emirler ise bunun Müslümanlara karşı bir oyun olduğunu düşündüler" (Karatay 2005, s. 101-102).

Ayn Câlüt Savaşı, Memlûklerin İlhanlılara karşı zaferiyle sonuçlanmıştır. Elbette sadece Sârim'in bu bilgilerinin dikkate alarak savaşın seyrini tayin ettiğine dair bir iddia yersizdir. Ancak bu bilgiler Kutuz ve adamlarının kendilerine güvenmeleri hususunda önemlidir. Özellikle Moğol ordusunun sayısı hakkındaki bilgilerin, diğer istihbarat bilgileriyle karşılaştırılıp doğru askerî bir strateji ile düşmanlarını karşılama kararı almalarında bu bilgiler kıymetlidir. Ayrıca, Mısırlıları cesarete getiren önemli bir âmil olduğu kuşkusuzdur. Ayn Câlüt Savaşı sonrası Humus meliki Eşref Musa'nın Sultan Kutuz tarafından eman verilerek Humus ve civar idaresine görevlendirmesi Karatây el-Izzî'deki bilgilerle uyusmaktadır. Öyle ki, Ketboğa Noyan'ın emrinde Moğol ordusunda yer alan Eşref Musa'nın gördüğü muamelenin aksine Moğol saflarında Memlûklere karşı savaşan Subeybe meliki el-Melikü's-Seîd esir alındıktan hemen sonra boynu vurulmuştur (Ebû'l-Fidâ, 1997: I, 315). Bu gelişmeler Sârimüddîn Özbek'in casus göndererek savaş öncesi Kutuz'u cesarete getirdiği ve savaş sırasında Moğolları arkadan vuracaklarına dair bilgiler ile örtüşmektedir. Doğrusu bu bilgilerin doğruluk payı bulunmaktadır.

Sârim'in sözlerine kulak vermeye devam edelim: "Ayn Câlüt'ta iki ordu karşılaştı. Güneş bizim üzerimize doğduğunda İslâm askerleri görülmüştü. İlk İslâm sancağı, kırmızı ve beyazdı. Müslüman askerleri çok güzel giyinmişler, Güneş (ışıkları) onları parlatıyordu. Moğollar, İslâm askerinin sayıca fazlalığından ve gösterişinden çekinmişlerdi. Müslüman askerleri tepeden inerken Ketboğa beni çağırırdı ve bana tek tek tepeden inen sancakların kime ait olduğunu sordu. Önce Sungur er-Rûmî'nin, daha sonra sarı renkli Balaban er-Reşîdî'nin sancağı, diğerleri de peş peşe dağın zirvesinden indiler. Davullar ve kösler vuruluyordu. Her taraf insanla dolup taşmıştı. Sârim, Müslüman askerlerin gösterişli hâlden gururlanır. Sonra Moğollar dağa çekilirler. Müslümanlara zafer müyesser olur. Allah Bahrî Türk memlûklarına yardım etmiştir. Öyle ki, Hülâgû'ya hezimetini ulaştırarak kimse kalmamış, hepsi ölmüştür. Hülâgû'ya gelişmeleri Dimaşk ve Haleptekiler ulaştırabilmiştir" (Karatay, 2005: 102-103).

"Yükümü alıp efendime döndüm. Zorba şeytan ordusuna karşı Müslümanların zaferinden gözyaşlarım tufan olmuş akıyordu. Uğradığım her yer harap olmuş herkes yas tutuyordu. Kargalar ve baykuşlar ötüyordu. Bu büyük olayın benzeri geçmişte hiç yaşanmamıştı. Bağdat gibi memleketimiz de aynı akıbet ile karşılaşmıştı. -Muhakkak biz Allah'tan geldik, yine Allah'a döneceğiz. Hüküm olanları ve olacakları bilen, hareketin ve sükûnun sahibi olan Allah'a aittir. Öyle ki, efendimin yanına varıncaya kadar, herkes korku içindeydi. Yanlarına vardığımda hepsi sevindiler. Yaşananları onlara anlattım. Onlara zorbalara haddini bildirmemiz, zaferin Müslümanlar için yazılıncaya kadar karşılık vermemiz gerektiğini söyleyince, hepsi kabul ettiler. Geçmişte yaşananlardan tiksindiler. Sabahleyin en önde el-Melik Nâsır ve el-Melik Eşref olduğu hâlde yola çıktılar" (Karatay, 2005: 103-104). Sârim, savaşın âkibeti ve gelişmeler hakkında verdiği bu bilgilere bakılırsa efendisi Melik Eşref'in savaşa katılmadığı, güvenli bir yerde bekletildiği anlaşılıyor. Son olarak Hülâgû, Ayn Câlüt hezimetini duyup Ketboğa ile Baydara'nın öldürüldüğünü duyunca öfkesinden el-Melik Nâsır'ı idam ettirmiştir (Karatay, 2005: 108).

4.Sârim Özbek'in Sözlerinin Genel Bir Tahlili

Sârim Özbek, Halep'ten Musul'a değin Hülâgû Han'ın maiyetinde kalmıştır. Hülâgû Han, Suriye içlerine devam etmemiş, Moğol başkentinde yaşanan gelişmeler üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır. Kubilay ile Arıkboğa arasında yaşanan kağanlık mücadelesini yakından takip etmek için (*Abû'l-Farac Tarihi*, II, 576) asıl birliklerini Tebriz'e yerleştirmiş ve burada mevcut topraklarını yönetme, hâkimiyetini pekiştirme çabasına girmiştir. Ayrıca Suriye'deki gelişmeleri yakından takip etmiştir (Reşîdüddin, 2013: 54-55). Ne var ki, bölgeden gelen haberler, İlhanlı ilerleyişinin akâmetini ve iç karışıklıklarla sarsılan Memlûk Türk Devleti'nin bölgede hâkimiyetini tahkim edip meşruiyetini haber vermektedir.

Hülâgû'nun Sârim'e hitaben: "*Halep'te iken seninle Türkçe üç kelime (ya da cümle) konuştum Yemin ederim hiç kimse ile böyle daha önce konuşmadım. Sana evlatlarım Ketboğa ile Baydara'yı emanet ettim*" (Karatay, 2005: 102) diyerek sarf ettiği sözler dikkat çekicidir. Bu sözler Sârim'in Hülâgû Han'ın teveccühüne mazhar olduğu, güvenini kazandığı anlaşılıyor. Bunun yanında bu ifadeleri Sârim'i kendi yanına çekme çabası olarak değerlendirmek te önemlidir. Doğrusu bir başkasının güvenini kazanmak, o kimseye güven vermek ile mümkündür.

Hülâgû Han'ın maiyetinde kalan Sârim'den naklen hatıralarını kaydeden yazar Karatay el-Izzî el-Hazendârî sayesinde günümüze ulaşan bu bilgileri tahlil edelim. Şüphesiz bu kayıtlar, Moğol siyasî ve askerî stratejileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

5.Hülâgû'nun Siyasî ve Askerî Stratejilerine Dair Bazı Tespitler:

1. Sârim'in Halep kalesinde erzak stoğu yaptığına dair bilgiler üst düzey yetkili birisi olduğunu gösterir. Doğrusu kayıtları dikkatle incelediğimizde Hülâgû, Sârim'in kim olduğunu ve faaliyetleri hakkında bilgi sahibidir. Yine Sârim, bölgeyi iyi bildiği gibi kaledekileri ve Haleplileri tanımaktadır. Mektubunda Özbek ismini kullanmadığı halde Özbek adıyla çağrılması Moğol casuslarının ya da Hülâgû hesabına çalışan yerel unsurların, hakkında rapor verdiğini gösterir. **Çok iyi işleyen gizli haber alma teşkilatı** vardır. Yine Halep kuşatması sırasında bir işret meclisinde bir grup esnafın çıkagelip Sârim'in şehirde erzak stoğu yaptığını ifşa etmesini bu meyanda yorumlamak mümkündür.

2. Moğol siyasetinin en önemli özelliği, ele geçirilen bölgelerdeki üst düzey yerel simalardan, Nasıreddin Tûsî örneğinde olduğu gibi yararlanılmıştır. Hülâgû Han, bölgeyi tanıyan, bölge yöneticilerine hizmet etmiş, önemli bir asker olarak Sârim'den istifade etmiştir. Kısaca **üst düzey yerel insanları kazanma siyaseti** söz konusudur. Hülâgû Han, Suriye bölgesini çok iyi bilen birisini yanında bulundurarak bölgeye dair bilgi almayı amaçlamıştır.

3. Moğolların ele geçirdikleri bölge halkı ile diyaloguna dair kaynağımız çok özel bilgiler verir. Hükümdarın obasının önünde herkesin rahatça ulaşabileceği, askerler tarafından korunan bir direğin ucundaki sandukaya, dilek ve şikâyetlerin bırakıldığı mektuplar söz konusudur. Bu durum Moğol devlet geleneğinde **sıradan halk ile farklı iletişim metotlarını** gösterir.

4. Sârim, halkın şikâyetleri için mektup bırakılan sandukaya yazdığı bir dilekçe münâsebeti ile huzura alınmıştır. Muhtemelen muhtevası önem arz eden diğer mektup sahiplerinin de huzura alındığı bir oturumda, Sârim ilk defa Hülâgû ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla söz konusu dilek, şikâyet ve diğer arzuhallerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı bir oturum olmalıdır. Bu oturumda hâciblerin, hatunların diğer üst düzey görevlilerin hazır bulunması

disiplinden taviz vermeyen bir bozkır devlet geleneği anlayışının sürdürüldüğünü gösteriyor.

5. Kaynaklar, Humus sahibi el-Melik Eşref hakkında Hülâgû Han'ın kendisine iyi davrandığı, geniş yetkilerle görevine iade edildiğine dair bilgi verirken, bunun sebebi hakkında detaylı malumat vermemektedirler. Bunun yanında, kaynağımız bu soruya cevap verecek bir mâhiyet arz etmektedir. Sârim Özbek'in Hülâgû nezdinde kazandığı güven ve iyi intiba, el-Melik Eşref'in görevine devam etmesini sağlamıştır. Moğollar ele geçirilen yerlerdeki bazı beylerin idareci olarak görevlerine devam etmesini, dolayısıyla o kimseleri kazanıp **yerel unsurların kendi hesabına çalışmalarını sağlama politikası** gütmektedirler.

6. Moğol otağlarında hükümdarın eşinin her zaman hazır bulunduğu malumdur. Dolayısıyla Hülâgû Han'ın meclisinde eşi Dokuz Hatun ile diğer hatunlar her zaman hazır bulunmuştur. Devletin aldığı kararlarda, özellikle de **savaş sırasında hükümdar eşinin sözü geçerlidir. el-Melik Eşref**, memlûkü Sârim Özbek'in telkini ile Hülâgû'dan kaledeki yakınlarına eman talebi Dokuz Hatun sayesinde kabul görmüş, Halep kalesindeki yakınları olan kadın ve çocuklar el-Melik Eşref'e bağışlanmıştır.

7. Hülâgû Han, otağında birçok hâcibi bulundurmaktadır. Hükümdarın en yakını olan, sekreteryâ görevini deruhte eden bu saray görevlileri huzura alınacak kimselerle diyalog konusunda hükümdara yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Sârim Özbek, Hülâgû'nun huzurunda iken otağda hazır bulunan mevcut dört hâcibten birinin kendisiyle Türkçe konuştuğu kaydedilmektedir. Hâciblik müessesesinde görevli memurlar, hükümdarın en yakın adamlarından olup güvenini kazanmış, saray görevlileridir. Savaş alanında kurulan bu otağlarda devlet meselelerinin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı bir otağ karşımıza çıkıyor. **Bozkır geleneğine uygun mobil bir devlet yapılanmasının her yerde varlığı** söz konusudur.

8. Hülâgû Han'ın huzurunda iken hâciblerden birisinin Sârim Özbek ile Türkçe konuşması, bölgede yaşayan insanların dilinden anlayan bürokratların istihdam edildiğini göstermektedir. Hâsılı, bölgede Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Rum ve Haçlı mensubu daha birçok farklı dilleri konuşan insanların var olduğu bilinmektedir. Hülâgû Han'ın otağında Moğol dili dışında birçok farklı dili bilen, konuşan sâdik adamlarının bulunması son derece makuldür. Bu durumu şöyle nitelemek mümkündür. Hem Moğolca hem bu milletlerin dillerinden en az birisini bilen **kültür seviyesi yüksek insanlardan yararlandıkları görülür**. Bu kimselerin tacir sınıfından olmaları yüksek ihtimaldir.

9. Moğol hükümdarları kaynaklarda sert, acımasız, anlık karar veren, tahammülsüz bir kimlik ile öne çıkarılmış ya da böyle bir imaj çizilmiştir. Kaynağın aktardığı bilgilerde doğruluk payı var ise gerçekten Hülâgû'nun Sârim Özbek'in sözlerine gösterdiği tahammül ve sabır dikkat çekicidir. Bu kayıtlar, **"Hülâgû Han huzurunda konuşulanlara tahammül gösteren bir Moğol hükümdarı" izlenimi vermektedir.**

10. Moğolların sert ve acımasız bir askerî disiplini olduğu sahanın araştırmacıları tarafından bilinir. Kaynağımızdaki bilgiler esasen insanı taaccüp ettirecek cinstendir. Komutan bir baba, görev yerini terk ettiği gerekçesi ile çok sert bir şekilde, başını gövdesinden ayırarak kendi oğlunun cezalandırmıştır. Buradan üç maddelik bir sonuç çıkarmak mümkündür.

-Moğol askerî disiplini taviz vermeyen sert ve acımasızdır.

-Savaş sırasında bir komutan, emrindeki itaatsiz asker hakkında karar alıp uygulama hakkına sahiptir.

-Komutan bir baba, emrindeki asker oğlu hakkında, itaatsizliğinden dolayı ölüm cezasına çarptırma yetkisine sahiptir.

11. Hülâgû Han, bölgeye geldikten sonra Humus sahibi Melik Eşref'i Sârim sayesinde huzuruna çağırması ve önceki görevini sürdürmesine müsaade etmiştir. Doğrusu Hülâgû Han, yerel yöneticiler arasındaki çatışmaları biliyor, zayıf olanları kendi tarafına çekerek bölgede tutunmayı amaçlıyor. Bu siyaset yabancı olduğu bölgede kalıcı olmak için tatbik edilen genel geçer bir politikadır. **Ele geçirilen bölgelerdeki zayıf, itaatkâr yerel idareciler geniş yetkilerle görevlerinde bırakılma siyaseti, bölgede kalıcı olmak için önemlidir.** Günümüz modern dünyasında azınlığı muktedir kılıp destekleme, sonra bölgeyi ekonomik olarak kendine bağlayıp sömürme siyasetinin önceki sürümlerinden birisidir.

12. Moğolların misafiri olarak ağırladıkları insanlara kötülüklerinin ilişmeyeceğine dair bir kayıt söz konusu idi. Bu kayıtlara göre, Hülâgû Han, misafir ettiği konuğu Melik Eşref'i salimen yurduna dönmesine müsaade etmiştir. Açıkçası diğer Eyyûbî meliklerinden farklı olarak Melik Eşref'in daha önce yönettiği Humus'ta yönetici olarak görevine devam etmesinin sebebi bu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Burada **Moğollar, eman vererek konuk ettiği misafirine her hangi kötülükte bulunmadıklarına dair bir gelenek söz konusudur.**

13. Hülâgû Han, misafir ettiği Melik Eşref'i ağırlamış, ancak tek başına kaldığı odasında karşılaştığı muamele ağrına gider. Memlûkü Sârim morali bozuk efendisini teskin etmeye çalışır: "Yemin olsun verilen odada köpekler bile kalmaz. Koçu kurtlar bile yemez. Odunu kimse ocağına sürmez. Moğol halkı işte böyledir." Bu kayıtlar **Moğolların bozkırdaki basit yaşam tarzlarına işaret etmektedir.**

Sonuç

Moğol istilâları, Suriye'yi tehdit etmeye başladığında, bölge siyasî bir kaos içindedir. Birbiri ile mücadele halindeki Eyyûbî hanedanına mensup yerel yöneticiler, bölgede varlıklarını idame ettiren Haçlılar ve müttefikleri Çukurova bölgesindeki Ermeniler bölgenin mevcut siyasî teşekkülleridir. Hülâgû'nun bölgeye gelişiyle söz konusu kaos ortamı iyice derinleşmiştir. Bölge, tarihinin en karmaşık dönemlerinden birini yaşamıştır.

Sârim Özbek, adlı bir memlûk'un hatıraları dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hülâgû Han'ın şahsında dönemin Moğol siyasî, askerî, toplumsal meseleleri bağlamında bazı tespitler yapmamıza katkı sunmaktadır. Moğol devlet geleneğinde var olan bozkır devlet yapılanması yani mobil devlet unsurlarının her yerde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bozkırdaki basit yaşam tarzları savaş sırasında da geçerliliğini korumuştur. Hükümdar eşinin, savaş sırasında otağda alınan kararlarda sözü geçmekte, devletin üst düzey toplantılarında kara alma mekanizmasında, devlet yönetiminde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Hülâgû Han, huzurunda konuşulanlara tahammül gösteren, sabırlı, herkesi dinleyen bir Moğol hükümdarı olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında Moğol askerî disiplini taviz vermeyen, sert ve acımasızdır. Savaş sırasında bir komutan, emrindeki itaatsiz asker hakkında karar alıp uygulayabilmektedir. Bu asker komutanın oğlu olsa bile fark etmemektedir. Bu denli sıkı kurallar söz konusudur.

Bir devlet için hayati bir mesele olan istihbaratın Moğollar tarafından da titizlikle uygulandığı görülür. Ayrıca istilâ edilen bölgelerdeki üst düzey yerel insanlardan, özellikle yüksek kültürlü ve bilgili insanları kazanma ve onlardan yararlanma siyaseti, bunun yanında farklı iletişim kanalları kurarak her zaman her çeşit insanı politik çıkarları uğruna kazanma ve kullanma politikası söz konusudur. Bu hususta özellikle politik çatışma ortamlarında çıkarlara uygun yararlanma çabası öne çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aksarâyî, (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK. Yay., Ankara.
- Baybars el-Mansûrî, (1998) *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, (Thk. D. S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419.
- Benâketî,(1969). *Târîh-i Benâketî*, (Yay. Ca'fer Şi'ar), Tahran 1348/1969.
- Cüveynî, (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ* (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara.
- el-Mekîn Circis b. el-Amîd, (1991). *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn*, (Nşr: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyyeti), Kahire.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Ebû'l-Fidâ, (1997). *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer= Târîhu Ebî'l-Fidâ*, C. II, (Thk. Mahmûd Deyyub), Beyrut.
- İbn Devâdârî 1971 Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadari, C. VIII, *ed-Dürretü'z-Zekiyye fî Ahbâri'd-Deoleti't-Türkiyye*, (Thk. Ulrich Haarmann), Kahire.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, (2010). *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, I-XXVII, (Thk. Kamil Selman el-Cebûrî), Beyrut.
- İbn Kesîr (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze.
- İbn Tağriberdî, (1984). *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, I-XIII, (Thk. M. Muhammed Emin, Said Abdülfettah Âşûr), Kahire.
- İbn Vâsıl, (1977). *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, V, (Thk. Dr. Hasaneyn Muhammed Rebî'-Saîd Abdülfettah Âşûr), Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1985). *El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi*, I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul.
- Kafalı, M. (1993). "Cengiz Han", *DİA*, VII, 1993, s. 367-369.
- Kalkaşendî, (1914). *es-Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut.
- Karatay el-Izzî, (2005). *Târîhu Mecmû'i'n-Nevâdiri mimmâ Cerâ li'l-Evâili ve'l-Evâhuri*, (Thk. Horst Hein-Muhammed el-Huceyrî), el-Ma'hedü'l-İlmânî li'l-Ebhâsü's-Şarkıyyeti, Beyrut, 1426/2005.
- Koprman, K. Y. (1991). "Bahriyye", *DİA*, IV, Ankara s. 512.
- Koprman, K. Y. (1992). "Mısır Memlükleri", *DGBİT*, İstanbul, VI, s. 433-540.
- Makrîzî, (1954). *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-IV, (Thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Said Abdülfettah Âşûr), Kahire.
- Nüveyrî, (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXXI, (Thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez), Beyrut.
- Özaydın, A. (1994). "Aynîcâlût Savaşı", *DİA*, IV, İstanbul, s. 275-276.
- Özbek, S. (2002). "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, Ankara, V, s. 134-143.

Reşîdüddin Fazlullah, (2013). *Câmiu't-Tevârih* (İlhanlılar Kısmı), (Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu basımı, Ankara.

Safedî, (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXIX, (Thk. Ahmed Arnavud, Tezkî Mustafa), Beyrut.

Smith, J.M.S. (1984). " 'Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?'", *HJAS*, ILIV/2, s. 307-328:

Şeşen, R. (2013). *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yay., İstanbul.

Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

Vassâf, (1994). *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Yay. Abdü'l-Muhammed Ayetî), Tahran.

Yiğit, İ. (2009). "Kutuz", *DİA*, XXVI, s. 500-501.

Yûnînî, (1954). *Zeylû Mir'âti'z-Zemân*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad. www.al-mostafa.com